

Oral History Kosovo

INTERVJU SA ENVEROM DUGOLIJEM

Priština | Datum: 4. mart 2022.

Trajanje: 91 minuta

Prisutni:

1. Enver Dugoli (sagovornik)
2. Anita Susuri (vodila intervju)
3. Renea Begoli (kamera)

Simboli u transkripciji, neverbalna komunikacija:

() – emocionalna komunikacija

{ } – sagovornik objašnjava nešto gestovima.

Druga pravila transkripcije:

[] - dodatak tekstu kako bi se pomoglo razumevanje

Fusnote su dodaci koji pružaju informacije o mestima, imenima ili izrazima.

Prvi deo

Anita Susuri: Gospodine Enver, da li možete da nam se predstavite i kažete kada ste rođeni? Mesto rođenja? Nešto o vašoj porodici i poreklu?

Enver Dugoli: Da, ja sam Enver Dugoli, rođen 27.01.1963. Ja sam četvrto dete, imam dve starije sestre i brata, i drugu braću posle mene. Ukupno nas je petorica braće i četiri sestre.

Anita Susuri: Gde ste živeli kao dete?

Enver Dugoli: Da. Selo Nekovce, to je selo u opštini Drenica, od ranije poznata kao Glogovac. To je relativno veliko selo, ima osnovnu školu. Osnovna škola "Bajram Curri," u Nekovcu. Tamo sam završio osnovnu školu. Moji roditelji, moj otac je bio... prvo je bio nastavnik, i radio je kao nastavnik 14 godina. Nakon toga je prešao u zemljoradničku zadrugu [i radio je] u administraciji. Bio je i poznati trubadur, a proživeo je i Drugi svetski rat. On je bio... nakon rata je završio kurs pedagogije pošto je završio četvorogodišnju školu u bivšoj Jugoslaviji, u to vreme je bio jedan od retkih koji su je završili. I onda je ugrabio tu priliku, ljudi koji su imali osnovno obrazovanje su mogli da završe te pedagoške kurseve, i radio je kao nastavnik. Radio je kao nastavnik u našem rodnom mestu, Nekovce, onda i u Komoranu, i u Šalcu, zovu ga i Sedlare.

Anita Susuri: Šta je bilo sa vašim ocem, izvinite što vas prekidam, ali spomenuli ste Drugi svetski rat, da li je bio u vojsci ili je samo živeo za vreme rata?

Enver Dugoli: Prvo, na osnovu onoga što nam je on rekao, kratko je bio vojnik sa tim... tokom nemačke okupacije ovde. U to vreme, to se zvalo Velika Albanija, kako su je zvali. Bio je deo nemačke SS brigade oko dva ili tri meseca. I onda je napustio tu brigadu i otišao kući. Nakon završetka rata, bio je neko vreme sekretar za mlade u tom mestu, kao obrazovana osoba. Nakon nekih akcija koje je

UDBA¹ sprovela protiv ljudi koji su pružali otpor, i u nekom trenutku moj otac nije želeo da puca, u tom nekom okruženju, a on je dozvolio nekim ljudima da pobjegnu. I kao rezultat toga, ispitivali su ga i izbacili iz stranke, s obzirom da su došli do zaključka da im je svesno dozvolio da pobjegnu iz tog okruženja. Nije slušao naređenja i izbacili su ga iz stranke.

I bio je meta i posle 14 godina su ga otpustili kao učitelja i otišao je u zemljoradničku zadrugu u Komoranu. On je tamo radio do penzije i to je bila prevremena penzija zbog okolnosti, posle mog zatvaranja 1981. godine, a za kaznu su ga penzionisali zbog mene. Naterali su ga da se penzionise ranije nego što je trebalo i na neki način je dobio otkaz. Moja majka je domaćica i poseban deo mog detinjstva je to što sam odrastao u velikoj porodici, ali sa puno ljubavi i poštovanja koje smo imali jedni prema drugima.

Nikada u životu nisam čuo svoje roditelje da se svađaju ili da imaju neki problem. Kao što su to mogli neki moji vršnjaci, od vremena u kome sam ja odrastao i sela, dakle bilo je seosko mesto, a društveni odnosi koji su tada vladali bili su prilično primitivni. Ali, u selu, u svojoj porodici to nikada nisam primetio. Takođe, činjenica je da su moj otac i majka tada prekršili neke tabue, venčali su se iz ljubavi bez onih rituala ili porodičnih tradicija gde si morao da pošalješ nekoga da traži ruku jer su se voleli. I na neki način, moja majka je napravila revoluciju, prekršila je tabu i udala se za mog oca, koji je u to vreme bio učitelj, bez očeve, bez dozvole njenih roditelja.

Dakle, neko vreme nismo bili bliski sa našim ujacima jer nisu imali dobre odnose zbog njihove ljutnje koja je dugo trajala. Iako smo bili deca i nismo znali, jer deca ne znaju kako su se njihovi roditelji venčali. Ali, kasnije smo saznali da je razlog zašto nikada nismo posetili ujake taj što su i dalje bili ljuti na moju majku jer se ona... udala za mog oca Adila bez dozvole roditelja.

Osnovnu školu sam završio u selu, u Nekovcu, osnovnu školu "Bajram Curri." A u tamošnjem selu sećam se puta kojim sam nastavio u srednjoj školi i krenuo putem koji se mnogo razlikovao od onih mojih vršnjaka i ljudi mojih godina. Počelo je u osnovnoj školi jer me je to oduvek privlačilo i bio sam radoznao da saznam više o istoriji, prošlosti Albanaca, nepravdi prema Albancima i to sam čuo od svog oca kod kuće. Dok sam bio u školi, čuo sam to od svog tadašnjeg učitelja, Ganija Sile, bivšeg zatvorenika koji je kasnije zatvoren 1979.

Ali, on je bio izvor moje inspiracije, a kako da kažem, učitelj koji je zauvek ostao učitelj onoga čime se ja bavim. Zato što sam temelje svog patriotizma dobio od, pored porodice, od mog učitelja Ganija Sile, koji je sada preminuo, on je umro. Ali, uvek ga se sećam jer je on bio taj koji je pokrenuo moj put kojim nastavljam. Gimnaziju sam nastavio u Glogovcu nakon što sam završio osnovnu školu i 1981. godine organizovali smo demonstracije 1981. godine u Glogovcu i ja sam stao ispred njih čitajući apel za demonstracije.

¹ Služba državne bezbednosti, poznata i pod originalnim nazivom Uprava državne bezbednosti, bila je tajna policijska organizacija komunističke Jugoslavije. Najpoznatija je pod akronimom UDBA.

Imao sam rano detinjstvo, ali i ranu zrelost zbog svog interesovanja i na neki način angažovanja u ilegalnoj grupi tog vremena, marksističko-lenjinističkoj grupi Kosova. Koja je organizovana, patriotska grupa, ali koja je funkcionisala u [grupama] tri. Dakle, jedna osoba se organizovala sa dvoje ljudi, a svako od njih se organizovao sa još dva čoveka u grupe od po tri, dakle tri ćelije. Bio sam organizovan u to vreme 1981. godine i...

Anita Susuri: Kako ste postali deo te grupe? Preko vaših prijatelja ili...

Enver Dugoli: Preko mojih prijatelja. Nakon što je Gani Sila otišao u zatvor, moj učitelj Gani Sila otišao je u zatvor kao deo onih koji su se organizovali [u ilegalnim grupama] 1979. Njegovo zatvaranje je nekako mnogo uticalo na mene. Kada sam saznao zašto je zatvoren [pomislio sam] da nadoknadim svojim angažmanom negde. Dakle, jedan moj prijatelj koji je bio organizovan [u ovim grupama], saznao sam za to od nekog drugog. Ali grupa o kojoj sam govorio me je učlanila u grupu koju je činilo troje ljudi, kao što sam rekao, pa sam '81. bio deo tadašnje marksističko-lenjinističke grupe. U to nas je uključio Milaim Zeka². Milaim Zeka je bio osoba koja me je učinila članom.

Ali, na demonstracijama 1981. godine, iako smo već bili deo ilegalnih grupa, razgovarali smo da bi bilo dobro da organizujemo [u Glogovcu] jer su demonstracije izbile širom Kosova. Očekivali smo neku vrstu informacija ili pokret od naše grupe. I dok se čekalo, 2. aprila 1981. godine, izdvojena odeljenja koja su bila u srednjoj školi u Glogovcu, odvojena odeljenja u Čikatovi, selu blizu Glogovca. Za vreme dugog raspusta u školi bilo je jedno, jedno... jedno pismo se vrtelo, pismo koje se umnožavalo, množilo se, i vrtelo se među učenicima. I to pismo mi je palo u ruke. Bio je to poziv na demonstracije. Poziv je bio u 12:00, bio je pijačni dan, bio je četvrtak, bio je pijačni dan u Glogovcu.

Pošto je bila duga pauza, uzeo sam to pismo i odmah sam sebi rekao, "Ne u 12:00, moramo sada da počnemo." Rekao sam dvojici ili trojici mojih prijatelja koji su bili u mojoj blizini pošto smo zajedno pročitali pismo i... razlog je taj što sam mislio da ako ga ostavimo za 12:00, neće uspeti. Zbog milicije počela je tadašnja policija, uzbunili su se i počeli da obilaze školu. Ali drugi rizik je bio da profesori ne bi dozvolili [učenicima], ako bi ušli u učionice, ne bi dozvolili studentima da izađu. A ja sam rekao, "Počecemo sada." Moja inicijativa je bila da ne počnemo u 12:00 jer sam sumnjao da možemo to da izvedemo, već da počnemo čim dobijemo pismo.

Preuzeo sam tu inicijativu i velika grupa prijatelja je izašla i otišla u centar Glogovca, koji je bio blizu srednje škole. Jer prva smena [učenika] je već bila tu i očekivalo se da će se od 12 do 13 časova pridružiti i popodnevne smene. Tamo smo stigli dok je još bio veliki odmor, između časova. I otišli smo tamo, videli su nas da dolazimo, valjda, i ta pisma, ti pamfleti, ti pozivi na demonstracije su kružili, ali ne mnogo. I tamo je postalo nekako haotično. Preuzeo sam inicijativu da svima objasnim šta se dešava, a da me niko nije za to odredio. Niko mi nije rekao da se popnem na vozilo koje je bilo

² Milaim Zeka (1962) je politički analitičar i bivši član Kosovskog parlamenta.

parkirano u blizini, da skrenem pažnju đacima i profesorima, pa sam počeo da čitam poziv na demonstracije.

Poziv na demonstracije završio sam parolama koje su glasile “Republika Kosovo!” “Republika, Ustav. Milom ili silom!” “Trepča radi, Beograd napreduje!” bilo je i, “Mi smo Albanci, mi nismo Jugosloveni!” jer je i to bilo zaista važno. U to vreme je bilo dosta propagande kako bi sprečili albansku nacionalnost, da to spreče i da stvaraju lažnu ideju da smo mi Jugosloveni i da su imali za cilj da izbrišu narod, [albanski] etnički identitet, i insistirali su da jugoslovenska struktura što dublje prodre u svest ljudi. Zato je postojao slogan “Mi smo Albanci, nismo Jugosloveni.” Jer, u to vreme, mnogi ljudi su počeli da se registruju kao Jugosloveni u tim registracijama [stanovništva] koje su se desile, oni bi se opredeljivali kao Jugosloveni.

Tako da je bilo [parola] poput, “Živela Albanija!” Dakle, čitali su se i skandirali slogani, ja bih ih čitao, a učenici bi ih skandirali. Bilo je i drugih slogana, “Oslobodite naše prijatelje iz zatvora.” Gani Sila je bio zatvoren, kao i drugi ljudi iz organizovanih grupa, i odatle sam pozvao da uzmemo zastave, državnu zastavu i da izađemo na ulice našeg grada, ulice Glogovca, Glogovca. Otpor je bio na strani direktora, ne direktora, nego zamenika direktora, pošto je on... očigledno je bio tu u tom trenutku i bio je malo stroži. Nije hteo da nam otvori vrata škole da uzmemo zastave.

Upozorio sam ga, rekao sam, “Mi samo želimo da uzmemo zastave i odemo. Otvorite vrata, ili ćemo ih razbiti,” razbili smo. Nije ih otvorio, pa smo ih razbili. Grupa nas je nasilno ušla i uzela zastave. Pocepali smo zastavu Jugoslavije, a neki prijatelji su je pocepali i bacili na zemlju. Takođe, naziv škole koji je bio “Maršal Tito,” taj naziv je skinut, ploča na kojoj je ispisano ime Maršal Tito je razbijena, a demonstranti gimnazije Skenderbeg su takođe počeli da skandiraju, tako da se tu sve dešavalo. A onda smo bili na putu za grad, u Glogovac. U to vreme se zvao Glogovac.

Direktor koji je bio... a onda je došao direktor Imer Elšani, pokojni pesnik. I uzeo je stvari u svoje ruke i na neki način naredio profesorima da nam se pridruže radi nadzora, u tom trenutku su skoro svi studenti izašli, pa [poenta je bila da oni] budu pored nas radi nadzora. To je i za nas bilo ohrabrujuće, jer nam se pridružio profesor. Oni su navodno bili tu da nas nadgledaju i da ne dozvole da situacija dalje eskalira.

U... Počelo je kada smo otišli u grad i imali smo prvi sukob sa policijom, sa milicijom tog vremena. Naredili su nam da se razidemo, a mi, naravno, nismo prihvatili taj ultimatum i došlo je do prve borbe. Gađali smo ih kamenjem, a oni su pokušali da nas rasteraju suzavcem. I od te tačke su počeli da nas razdvajaju u manje grupe. Ali, stalno smo išli unaokolo, ali se nikada nismo potpuno razišli. I tako se nastavilo, njihov cilj i akcija, sve dok se nisu pridružili i učenici popodnevnne smene. Kada su se pridružili i učenici popodnevnne smene, gužva je postala velika.

Kada je gužva postala velika, policija je odustala jer nije mogla da prati sve u velikoj gomili. Dodajte ovome i činjenicu da kada smo ušli u grad na putu za Feronikel [preduzeće], bio je pijačni dan, i pridružilo nam se mnogo seljaka i radnika, izašli su na pijacu i pridružili nam se. Sećam se, da bismo uključili što više ljudi, skandirali smo “Ko se ne pridruži - izdajnik je” i to je ohrabrialo ljude da ne ostanu ravnodušni. Demonstracije su postale velike i onda smo nastavili do Feronikla, a naš cilj je bio da privučemo radnike tamo.

Kada smo stigli u Feronikel, tamo su već bili specijalci koji su došli iz Prištine i specijalci koji su došli iz Niša. Prvo su počeli da bacaju suzavac, a zatim i oružje. Neki ljudi su bili ranjeni, ali još uvek nisu mogli da nas rasture. To su bile najveće demonstracije ikada održane u Drenici. Veoma važan detalj koji vredi pomenuti jeste da je to bila jedna od najvećih demonstracija, ali se desilo i nešto izuzetno.

Na neki način smo preuzeli policijsku stanicu. Kako smo to uspeli? Pošto nas je bilo previše, a sumnjali smo da su uhapsili neke naše prijatelje, opkolili smo policijsku stanicu i tražili da budu pušteni. Rekli su nam, “Nisu kod nas,” a mi nismo verovali. Dakle, formirana je grupa od dva-tri čoveka. Elmi Plakaj je bila među njima, u toj delegaciji, i mi smo ušli u sve kancelarije policijske stanice, naterali smo ih da otvore da bismo mogli da proverimo da li su nešto sakrili. To je bila neka vrsta invazije na policijsku stanicu, što se nikada ranije nije dešavalo tokom demonstracija.

Da ne zaboravim da napomenem da apel koji sam pročitao, taj poziv koji sam pročitao, nisam znao ko ga je napisao. Kada sam posle dva dana dospeo u zatvor, uhapsili su me i tada je počelo mučenje i ispitivanje, ali nisam znao ko je to napisao. Na neki način sam u početku preuzeo odgovornost. Rekao sam, “Ja sam to napisao.” Ali, dobro su znali da ga nisam napisao jer je to pismo bilo svuda...

Anita Susuri: Da li je to isto pismo koje ste dobili u školi?

Enver Dugoli: Da, da, u školi. I nisam znao ko je to napisao. A to sam saznao tek nakon što sam dobio kaznu, i to slučajno. Bio sam u zatvoru u Prištini sa Bajramom Kosumijem³, on je bio pod istragom, to je bila faza istrage pre sudskog procesa. I jednom su ga odveli uveče, i postalo je kasno, vratili su ga tek ujutru. Svaki put kada su ga odveli dok je bio pod istragom, vraćao se mučen. Taj put su ga tako dugo držali. Kada se vratio, sve mi je ispričao, odveli su ga blizu granice sa Albanijom.

Tada smo čuli glasine da će odvesti neke političke zatvorenike u blizini Albanije da bi izgledalo kao da žele da pobegnu i da će ih pogubiti. Ovo je bio njihov način pritiska. I to su uradili sa Bajramom, ali ga, srećom, nisu pogubili, već samo da bi ga uplašili. U povratku su ga ljudi iz UDBE, Državne bezbednosti, pitali, “S kim deliš ćeliju?” Rekao im je i između ostalih, pomenuo je i moje ime, a sa njim su bili jedan Srbin i Albanac. Albanac je bio Ljutfi Ajazi, radnik UDBE, poznavao me je, a Srbin je pitao, “Ko je taj Enver Dugoli?” I on mu je to preveo, rekao mu je na srpskom da sam ja taj koji će pročitati apel Halila

³ Bajram Kosumi (1960) je političar koji je bio treći premijer Kosova skoro godinu dana.

Kulićja. A kada se vratio, pitao me je, “Ko je Halil Kulić?” Bajram me je pitao, ja sam odgovorio, “Ne znam ko je to,” rekao je, “Pa, pročitao si neko pismo,” rekao sam, “Ne znam ko ga je napisao,” rekao je, “Halil Kulić je napisao.” Halil je takođe bio u zatvoru, ali ja ga nisam poznavao. On je bio učitelj, i tada sam saznao, pa sam tu saznao istinu o pismu.

Drugi deo

Anita Susuri: Zanima me kako se desilo vaše hapšenje. Da li su došli po vas u vaš dom ili kako su vas našli?

Enver Dugoli: Da, došli su u moju kuću. U moju kuću, jer sam se već bio istakao na demonstracijama, izložio sam se, izašao sam, popeo sam se na krov vozila, pročitao sam [pismo], pročitao sam poziv na demonstracije, poziv na demonstracije. Na neki način, na demonstracijama su me gledali kao vođu i sigurno sam očekivao da će doći da me uhapsu. Ali, nisam mislio da je razumno otići, pobeći, napustiti zemlju. Drugi razlog za to je što sam mislio, pošto je moj stariji brat bio prisutan na demonstracijama, mislio sam da ako odem, onda bi ga odveli. Dakle, svesno sam prihvatio da će me uhapsiti, ali nikada nisam razmišljao da li da ostanem ili da odem.

Tako su, posle dve godine, 4. aprila 1981. došli u moju kuću i uhapsili me. I planirali smo, pokušali smo da organizujemo još jednu demonstraciju 3. marta, ali to je bilo nemoguće jer je bila državna opsada. Na neki način, Glogovac, Glogovac je bio potpuno blokiran, nije bilo načina da se uđe ili izađe iz grada.

Anita Susuri: I onda ste spomenuli da su vas odveli u prištinski zatvor, zar ne?

Enver Dugoli: Da.

Anita Susuri: Kako je bilo tamo?

Enver Dugoli: Kada su me poslali u prištinski zatvor, pošto su me dva dana držali u Glogovcu, užasno su se ponašali prema meni, iako sam bio veoma mlad, imao sam 18 godina. Ne mogu da zamislim bahatije, grublje i brutalnije ponašanje policije, iako su svi bili Albanci. Neki od njih su se solidarizovali sa nama, i na njih je nekako uticalo ponašanje kolega, ali su bili potpuno nemoćni da bilo šta promene u situaciji. Dakle, ne kažem da su svi, više od polovine su bili dobri ljudi koji su voleli zemlju, iako su tada imali uniforme milicije. Ali, neki od njih su bili zaista grubi, zaista agresivni, brutalni, i oni... to je veoma loša mrlja za njih, ali i za Glogovac.

Zato što sam nakon što sam bio u zatvoru sreo druge ljude koji su iskusili i organizovali demonstracije. Kada sam im rekao šta se desilo u Glogovcu, koji je bio etnički nepomešan, u Glogovcu nije bilo Srba,

bili su šokirani. Pitali su se kako je to moguće. Na primer, u Lipljanu, gde su polovina [stanovništva] bili Srbi, pola Albanci, nije bilo takvog maltretiranja. I na nekim drugim mestima gde su... Valjda u drugim mestima gde je bilo više etničkih grupa, oni su bili više fokusirani na očuvanje svog albanskog identiteta i da se ne ponašaju bahato. Zbog njihovog brutalnog puštanja prema studentima, prema omladini, bez razloga, samo širenje mržnje od kada smo protestovali, to je bilo potpuno neprihvatljivo.

Otišli smo na sud i napravili su nam grupu, grupu od jedanaest ljudi. Napravili su jednu grupu od svih nas kako bi nas naizgled brojčano više osudili. Nisam ni poznao nikoga u grupi, sve su to bili ljudi koji su učestvovali u demonstracijama, ali nisam imao nikakve veze sa njima. Iako je svaka moja akcija bila javna i nisam mogao to da sakrijem, morao sam to da prihvatim, "Jednostavno sam izašao da demonstriram da Kosovo bude republika i ne žalim zbog toga." Sećam se čak i jednog trenutka u zatvoru pre nego što nam je izrečena presuda, došao je istražni sudija, i da budem iskren, bio sam mlad, imao 18 godina i nisam imao pojma ni šta je istražni sudija ni šta je sudija ili tužilac, uopšte me nije bilo briga za to.

Predstavio se i došao u zatvor da uzme moju izjavu. Kada sam završio svoju izjavu, on me je upitao: "Da li se kajete zbog onoga što ste uradili?" Rekao sam, "Šta?" Mislio je da nisam razumeo pitanje. Pitao je, "Da li se kaješ?" Rekao sam, "Ne, ne, razumem šta pitaš. Ali, da se kajem zbog čega?" Rekao sam, "Zašto da se kajem?" Rekao je, "Pa, zbog onog što si uradio." Rekao sam, "Pa dobro sam uradio," rekao sam, "Tražio sam da Kosovo bude republika," rekao sam, "Kosovo kao republika je dobro i za vas. Zar to ne podržavate?" Počeo je da se smeje i rekao, "Ovde ja vas ispitujem, a ne obrnuto." Bio je istražni sudija, ime mu je bilo Imer Rosaj. Ne znam gde je i šta sada radi, ali sećam se da smo imali taj razgovor.

A onda su tokom suđenja, nakon saslušanja, nakon tog postupka, nazovimo ga formalnog, očigledno već odredili kazne. Dovedi su mnogo svedoka kako bi mogli da kažu da sam ja vodio demonstracije i pročitati apel. A ja sam im rekao, "Zašto smetate ovim svedocima, ja to i sam priznajem. Nema potrebe da dokazujete, priznajem da sam pročitao pismo, apel na demonstracije. Išao sam na demonstracije, ne kajem se." I na kraju se desila jedna neprijatna situacija za mene, pošto su očigledno ulili strah velikom delu te grupe od jedanaest ljudi i počeli da tvrde da ne znaju šta se dešava, "Naterali su nas," i takve stvari.

Počeo sam da se osećam loše, a pre nego što je okončan postupak davanja izjava i presude, podigao sam ruku i rekao, "Hoću da kažem još jednu stvar." Rekao je, "Pa, gotovo je," sudija, to je bio Isak Niševci. Rekao sam, "Ne, nije gotovo jer imam pravo da kažem još jednu stvar," "U redu," rekao je, "šta imate da kažete?" Rekao sam, "Ja samo želim," rekao sam, "da bude dokumentovano da sam svaku akciju koju sam preduzeo uradio svesno. Niko me nije terao, niko me nije terao. I osećam se prilično dobro i zadovoljan sam što će moj rad bar malo uticati na to da Kosovo postane republika, na zahtev da Kosovo postane republika." Bili su nekako zapanjeni jer sam bio mlad, a nisu očekivali tu izjavu. "Sedite," i sećam se situacije koja je nastala i sada. Tužiteljka, to je bila Nijazi Burgideva, imala je

debele naočare i izgledala je ovako {pretvara se da spušta naočare}. Bila je šokirana mojim odgovorom i mojim godinama pretpostavljam i, [rekla je] “Sedite!” Seo sam.

Vratili su se deset minuta nakon što su izašli iz suda i objavili presudu. Ja sam osuđen na jedanaest godina, nas četvorica iz te grupe smo osuđeni na jedanaest godina. A onda, ali mi to, da budem iskren, nije nimalo smetalo, bio sam mlad i bio sam spreman da me osude. Ali, kada ste videli sve te ljude u zatvorima, profesore, studente, omladinu, tamo nekako nije bilo mesta za tugu. Jednostavno sam se osećao ponosno što sam u tom uzrastu mogao da se suočim sa posledicama. A onda je drugostepeni Vrhovni sud, očigledno, tužilac tražio da mi se smanji kazna, pošto sam imao 18 godina i bio sam osuđen na jedanaest godina. I smanjili su mi kaznu na šest godina. Šest godina. A onda sam odležao šest godina do kraja.

Anita Susuri: Da li je sve to bilo u prištinskom zatvoru?

Enver Dugoli: Ne, ne, prebacili su me u pečki zatvor. Iz Peći u Niš, i onda sam tamo odslužio do kraja.

Anita Susuri: Možete li nam ispričati vaše iskustvo u tim zatvorima? Znam da svaki zatvor ima svoja pravila, imaju neke... ako možete da nam ispričate nešto više o vašem iskustvu.

Enver Dugoli: Pa zatvori su po principu skoro isti. Ograničenje kretanja i oduzimanje prava na slobodu, ali se tu razlikuju zatvori. Ima zatvora sa boljim uslovima, nekima je gore, nekima mnogo gore. Ali osoblje, stražari i vođe se takođe razlikuju. Neki su bili nežniji, na primer u zatvoru u Peći, kada su u pitanju čuvari i rukovodioci zatvora, samo ste bili svesni da ste u zatvoru, jer su oni bili zaista prijateljski nastrojeni prema nama. Brat Ekrema Krieziua je bio direktor zatvora, Fuad Krieziu, veoma dobar čovek, bio je direktor zatvora. I nije dozvolio da nas neko maltretira, mnogo nas je poštovao.

Ali, ne mogu ovo da kažem za prištinski zatvor. Na primer, većina čuvara u prištinskom zatvoru bila je veoma oštra, imali su loše stavove. Onih finih je bilo malo, jer je bilo i srpskih stražara. Bilo ih je više, a očigledno ni oni koji su bili fini nisu smeli da se eksponiraju, pošto smo proglašeni za državne neprijatelje. Tako je bilo. A onda sam u niškom zatvoru bio veoma izolovan. Bio sam izolovan četiri i po godine. Izolacija se odnosila na paviljon u kome ste imali samo 20 minuta dnevno da izađete u šetnju, a ostalo je bilo unutar ćelije.

Ali, tada sam to vreme uglavnom koristio za čitanje. Mnogo sam čitao. Tamo smo imali biblioteku i davali su nam knjige svake dve nedelje, tako da smo nas četvoro bili u ćeliji i uzimali smo četiri knjige. Knjiga za svakoga i mogu reći da je to vreme kada sam najviše čitao...

Anita Susuri: Da li vam je bilo dozvoljeno da čitate knjige na albanskom u niškom zatvoru?

Enver Dugoli: Da, govorim o onom u Nišu, pošto nam nisu dozvoljavali to u zatvorima u kojima smo bili tokom istraga.

Anita Susuri: Mislim da su ćelije bile jako male u prištinskom zatvoru...

Enver Dugoli: Da.

Anita Susuri: Kakve su bile ćelije?

Enver Dugoli: Ćelije su bile male. Kada su me doveli iz Glogovca, ćelija je u početku bila malo veća i sećam se da su me tamo odveli tokom noći. Kad sam ušao, bilo je, kako da kažem, strašno. Bilo je toliko ljudi, svi su nekako legli da spavaju, ali su prekrivali ceo pod. Skoro da nije bilo mesta ni za spavanje na boku, jer je bilo puno ljudi. I tu sam ostao nekih sedam-osam dana. Pošto su ih dovodili, nisu imali prostora za smeštaj zatvorenika koje bi svakodnevno hapsili. Ta prostorija je bila puna, bilo nas je preko 30 ljudi, što je bizarno pomisliti, kako bi soba mogla da primi 30 ljudi.

Uslovi su bili zaista teški, loši, unutra nije bilo toaleta. Bila je i kofa u koju smo čak morali... miris, vlaga, sve je bilo užasno. A onda su me poslali u zatvor u Gnjilanu, i tako je bilo...

Anita Susuri: Koliko dugo ste morali da ostanete u Prištini? U prištinskom zatvoru?

Enver Dugoli: Da, ostao sam u Prištini oko tri ili četiri meseca. Ali, nakon, u drugom zatvoru, to je drugi, opet sam se vratio u Prištinu.

Anita Susuri: Da li ste imali pravo na posete? Sigurna sam da jeste, ali kako je to bilo i koliko dugo su posete trajale?

Enver Dugoli: Posete su obavljene na zahtev porodice istražnom sudiji. A istražni ili procesni sudija, kako se oni zovu, dao bi dozvolu za posete. Posete su bile vrlo kratke, desetak minuta, a ponekad i manje. Kroz rešetke su kafane bile vrlo česte i niste mogli tako dobro da vidite osobu, člana porodice koji vam je došao u posetu. Bez fizičkog kontakta, samo kroz [rešetke], mogli ste čuti njihov glas i videti ih. Ali, ne tako dobro jer je bilo puno rešetki.

Anita Susuri: Zanima me nešto više o fizičkom nasilju, da li je nasilje bilo prisutno samo na početku ili je bilo konstantno?

Enver Dugoli: U zatvoru postoje dva perioda. Postoje dva perioda poznata po fizičkom nasilju. Prvi je tokom istraga, kad je nasilje nezamislivo i na neki način najstrašnije. Pošto ste tada bili u rukama tajne službe, kao što je bila UDBA, koja je olakšavala celu istragu. Iako, zvanično, tužilaštvo je ono koje vodi istragu. Ali u to vreme, ali i kasnije, UDBA je bila ta koja je omogućila ceo taj proces. A da bi dobili što

više informacija, koje bi kasnije mogli da iskoriste za optužbe, koristili su nasilje. Gde god su posumnjali da mogu nešto da izvuku, da još više dekonstruišu, [da ljudi] priznaju još više dela, šta god su sumnjali. I onda bi te nekako vezali za ta dela.

Taj period je užasan, to je priča za sebe, koja... ispitivanja su se obično dešavala uveče. Uveče kada je sve bilo mirno i nisu hteli da smetaju kancelarijama UDBE koje su bile u prištinskom zatvoru. Ali, sledeća faza traje do kraja rečenice, u zavisnosti od čuvara i njihovog raspoloženja. Jednostavno, bilo je stražara i zatvorskih vođa koji su samo hteli da vas kazne. Ali, to se dogodilo i svi su kvalifikovani za kršenje reda.

Anita Susuri: Zanima me nešto o periodu nakon zatvora, šta ste radili nakon toga? Da li ste nastavili vašu političku aktivnost, ili ste nastavili sa školom? Šta se desilo nakon toga?

Enver Dugoli: Da, posle drugog zatvora, nakon što sam izašao iz niškog zatvora, neko vreme je zaista postojala velika potreba da pomognem porodici i doprinesem svojim radom. Da donesem prihod svojoj porodici jer je moja porodica ekonomski propatila. Ranije sam pomenuo da je moj otac bio blizu penzije, imao je još četiri godine do kraja. Bio je primoran da... primorali su ga da napusti posao. Tako su se njegovi prijatelji sa posla okupili i... naterali su ga da napusti posao. Tako su se njegovi prijatelji sa posla okupili i skupili novac da mu kupe još četiri godine radnog staža kako bi dobio penziju, jer su i njega želeli da ostave bez penzije. Dakle, jedini prihod koji je porodica imala bila je penzija mog oca. Dodajte tome da smo bili velika porodica i da je bilo mnogo potrošnje. Nismo imali zemlju da bismo se bavili poljoprivredom, nismo imali poljoprivredno zemljište. Naš jedini prihod je bila ta penzija.

Ono što se trošilo na ljude koji su nas posećivali je bila velika potrošnja za porodični budžet. Tako da sam, videći situaciju u kojoj se nalazi moja porodica i svestan da su ekonomski mnogo propatili, nekako moralno osećao obavezu da vratim porodici i da nešto radim. I bavio sam se fizičkim radom, jer... bilo je nemoguće negde naći [drugačiji] posao. Bio sam neprijatelj države, bio sam izolovan, svuda su me pratili. Dakle, jedini posao koji sam mogao da radim bio je fizički rad. A morao sam da idem daleko, u Zagreb, [i] u Sloveniju, u Ljubljanu. Dakle, to su bila mesta na koja sam morao da idem da radim. Pošto je bilo daleko i bili su veliki gradovi, tako da me ne bi toliko pratili.

Tako sam se neko vreme bavio fizičkim radom i zarađivao za svoju porodicu. A onda sam se vratio na Kosovo. Počeo sam da učim građevinski zanat, postao sam radnik a da to nisam bio [pre] i bavio sam se građevinarstvom. U međuvremenu sam upisao nastavak srednje škole, na daljinu. Završio sam i srednju školu jer je posle '90-ih taj pritisak koji smo imali od sistema nekako popustio. Sa paralelnim sistemom obrazovanja⁴ koji je organizovan, uspeo sam, pošto pre toga nisi mogao ni da razmišljaš jer sam bio kažnjen. Ja sam bio državni neprijatelj i to se desilo nakon što su građani, narod Kosova

⁴ Do 1991. godine, nakon zakona Slobodana Miloševića kojim je srpski jezik postao službeni jezik Kosova i ukidanja svih Albanaca iz javnih službi, Albanci su takođe isključeni iz škola. Reakcija Albanaca je bila stvaranje paralelnog sistema obrazovanja čija su mesta okupljanja uglavnom bili privatni domovi.

nekako rekao ne merama Srbije o oduzimanju autonomije i došlo je do nekakvog ujedinjenja među građanima, Albancima, opštom populacijom. I obrazovanje je ponovo počelo da funkcioniše na neki način, to je bio paralelni sistem ali se to dešavalo svuda na Kosovu.

Anita Susuri: Da li ste se tada upisali i na fakultet?

Enver Dugoli: Ne. Nisam u to vreme jer kako sam rekao, nekako sam odlučio da finansijski doprinesem porodici. Mi smo bili velika porodica i nisam se nosio sa pogoršanom ekonomskom situacijom, nekako sam osećao to kao svoju dužnost. Tada sam takođe upoznao svoju ženu, Šerife, počeli smo da izlazimo i verili smo se.

Anita Susuri: Da li je njoj ili njenoj porodici bio problem to što ste bili u zatvoru ili što ste bili uključeni u političke aktivnosti?

Enver Dugoli: Bio je to veoma veliki problem. U vreme kada sam je upoznao, to je bio veliki problem, jer je to bio onaj najteži period kada je bilo ljudi na koje se još gledalo kao na neprijatelje države. I ja sam upoznao svoju ženu baš u to vreme i bili su progonjena porodica. Njen stric je bio Fazli Gračevci i oni su kao porodica patili od režima, bili su upoznati sa kaznama i izolacijom države, ali i društva. Iako je bilo protivljenja, čini se da je na kraju taj osećaj ljubavi dominirao. Tako da nismo ni razmišljali o tome da se vratimo ili da ne odlučimo da budemo zajedno i izlazimo.

Dakle, to je bio i trenutak kada smo počeli da stvaramo porodicu, venčali smo se ali smo uvek bili u teškoj finansijskoj situaciji, a i politički. Kada sam upoznao svoju suprugu, između ostalog, želeo sam da joj dam do znanja da je moj put veoma izazovan i da će i dalje biti jer neću odustati od političkih aktivnosti. Dakle, moji patriotski i politički angažmani. Tako da sam joj rekao da, u najmanju ruku, mogu ponovo biti zatvoren, ali mogu i biti ubijen. Ali i ona je prihvatila te uslove.

Godine 1997. dogodilo se ono što sam je upozorio da će ponovo biti u zatvoru. Dakle, kao rezultat mog angažovanja i angažovanja u organizaciji NPOK, Nacionalni pokret za oslobođenje Kosova, kao član. Bio sam uhvaćen, otkriven, i još uvek ne znam kako. Ali, vrlo rano ujutru, 27. januara 1997. godine, došli su i opkolili celu moju porodicu. Sve naše kuće, a očigledno i komšiluk...

Anita Susuri: Još uvek ste bili u selu?

Enver Dugoli: Da, u selu. Ja sam bio u selu. I uhapsili su me.

Anita Susuri: Zanima me kojim ste se aktivnostima bavili u toj organizaciji?

Enver Dugoli: Aktivnosti u toj organizaciji bile su podizanje svesti građana, da ljudi u pogledu borbenog organizovanja organizuju oslobodilački rat, što znači da je to bilo sa ciljem pokrenemo. Da

razgovaramo sa ljudima, da ih pripremimo da je jedini put za oslobođenje bio oružani rat za oslobođenje. Zato što sam se rano uverio da ne možete osloboditi mesto pacifističkim metodama. U početku mi se učinilo da je vladala neka euforija i ljudi su se složili oko jednog rešenja za Kosovo, za Republiku Kosovo. Ali, kako je vreme prolazilo, moglo se reći da to nije donelo rezultate, mislim, pacifističke metode nisu donele rezultate. Postojala je potreba za aktivnim otporom. A pre svega sam mislio da je jedini put preostao put oslobodilačkog rata.

Ceo moj angažman, moj fokus i [fokus] organizacije je bio da mobilišemo ljude, da kontaktiramo ljude i da podignemo svest među ljudima jer smo morali da se pripremimo i borimo za našu zemlju jer nije bilo drugog načina. U okviru aktivnosti delili smo i slogane, delili smo postere, delili smo i tadašnje novine i bili smo zainteresovani da pronađemo linije za snabdevanje oružjem, da prikupimo alate koji bi nam bili potrebni tokom rata. Ali, bio sam uhvaćen, uhvaćen sam pre nego što sam napravio taj konkretan korak da se organizujemo u borbene formacije, i bio sam zatvoren... 27. januara 1997. godine.

Anita Susuri: Gde su vas uhvatili? Da li ste bili kod kuće?

Enver Dugoli: Kod kuće, kod kuće.

Anita Susuri: I poslali su vas u...?

Enver Dugoli: Odradili su istrage u zatvoru u Prištini, a onda su me poslali u zatvor u Lipljanu, i tamo je bilo istraga. Sve dok me nisu vratili u prištinski zatvor i tu je doneta presuda, a odatle su me poslali u zatvor Dubrava, gde sam ostao dva do tri meseca, '98. Posle slavnog rata OVK⁵, nakon što je ubijen Adem Jašari, posle njegovog pada i pada njegove porodice i događaja koji su se desili u Drenici, oko aprila su nas prebacili u zatvor u Sremskoj Mitrovici. Zadržali su nas tamo sa grupom prijatelja, tamo smo bili oko godinu dana. A kada su počela bombardovanja, poslali su nas iz sremskomitrovačkog zatvora u niški zatvor. U Nišu smo bili tri dana, pa su nas iz niškog zatvora poslali u Dubravu. Dakle, tu se desio masakr u Dubravi, u zatvoru Dubrava.

Treći deo

Anita Susuri: Hajde da se vratimo nazad na specifične trenutke. Kada ste se vratili iz prištinskog zatvora, kakva je bila razlika u odnosu na prvi vaš odlazak tamo?

Enver Dugoli: Razlika je bila u tome što je tokom drugog boravka u zatvoru bilo premalo Albanaca, [mislim] zatvorskih čuvara, uglavnom su bili srpski čuvari. A možda je jedino novo to što je u ćelijama

⁵ Oslobođilačka vojska Kosova je bila albanska gerilska paravojna organizacija koja je tražila odvajanje Kosova od Savezne Republike Jugoslavije i Srbije tokom 1990-ih.

bilo posebno mesto za toalet, što se razlikovalo od prvog zatvora koji ga nije imao. Tamo je bila samo kofa. Inače, bio je to isti hladan zatvor, u obliku polumeseca, sa vlažnošću, sa rešetkama i mnogo tužnih uspomena. Nije bilo razlike, to je bilo jedino.

Anita Susuri: Kako je bilo sa pritiscima i nasiljem?

Enver Dugoli: Naravno da je drugi put nasilje bilo potpuno drugačije prirode i bilo je u drugom obimu. Bilo je to vreme, bilo je vreme kada vam nije suđeno samo za nešto što ste uradili, već vam je suđeno zato što ste bili Albanci i bili ste kažnjeni zato što ste bili Albanci. Za sve vreme mog drugog boravka u zatvoru to je bilo primetno. Ponašanje čuvara se uvek odražavalo na kaznu, a razlog za kaznu je bio taj što ste Albanac.

Anita Susuri: Zašto se to dogodilo? Prebacivanje iz jednog zatvora u drugi? Zašto su to uradili?

Enver Dugoli: Ovo su uradili iz dva razloga. Prvi razlog je taj što istražni zatvori traju samo dok ne dobijete kaznu. Dakle, pritvor u istražnim zatvorima treba da traje samo dok se istraga ne završi, i dobijete kaznu, a onda sledi premeštaj u veće zatvore gde treba da služite kaznu. Dok je drugi razlog bio taj što je na osnovu kapaciteta i planiranja zatvora, kako bi se oslobodio prostor ili napunio zatvor sa manjim brojem ljudi, postoji neka vrsta planiranja u vezi sa zatvorenici i njihovom sistematizacijom na mestima koja smatraju bezbednijima ili koja imaju teže. Uslovi.

Anita Susuri: Da li je bilo upozorenja, da li ste znali da ćete promeniti zatvore?

Enver Dugoli: Ne, ni na koji način, nikako. Zatvorske promene i premeštaji su se uvek dešavali iznenada. Rekli bi vam deset minuta pre nego što bi vas ispratili, "Spakuj stvari," i to je bilo to. Kada su nam rekli da spakujemo stvari, znali smo da nam sledi transfer, da će nas negde poslati.

Anita Susuri: Da li ste ikada pogodili ili se plašili da će vas negde pogubiti ili da vas negde šalju da nestanete?

Enver Dugoli: Da, naravno. To se posebno desilo tokom mog drugog boravka u zatvoru, u periodu kada je izbio rat na Kosovu, očekivao sam to svaki dan. Ujutru bih se budio, nisam znao da li ću doživeti veće ili ne. Došlo je veće, a ja nisam znao da li ću se sledećeg jutra probuditi. Situacija je uvek bila veoma, veoma napeta i sve vreme smo bili pod stresom i nesigurni. Od kada je izbio rat na Kosovu, njihova agresija prema nama bivala je svakim danom sve očiglednija, ponekad u nekontrolisanim razmerama. Ponekad, ne uvek. Dakle, ta neizvesnost je nekako bila prisutna svaki dan, svaki dan. Ali, dođe dan kada se navikneš, i nekako se navikneš na tu rutinu života. Rutinu nepredvidivog života.

Anita Susuri: Da li ste imali kontakt sa spoljašnjim svetom tokom tog perioda, sa vašom porodicom na primer? Ili da li ste čuli nešto o njima? Da li ste dobijali novine ili slično?

Enver Dugoli: Ne, [zapravo] jesu dok nije izbio rat na Kosovu, jesu [dolazili u posetu], moj pokojni otac jeste, moja majka, moj brat. Ponekad, jednom ili dvaput mesečno. Ali, kada je počeo rat, a posebno NATO bombardovanja, sve je prekinuto. Nismo imali nikakav kontakt sa našim porodicama, nismo znali ni gde su, a ni oni nisu znali gde smo mi ni šta nam se dešava. Bilo je poseta Crvenog krsta, delegata Crvenog krsta, ali i to je bilo do početka bombardovanja. Nakon što su bombardovanja [počela], i to je prestalo. Nismo dobijali nikakvu štampu, osim kada bi nam dolazili u posetu, rekli smo im da stvari koje su nam doneli umotaju u novine, čak se sećam kada su zatvorenici to nazivali Flia Press. Donosili su nam *flia*⁶ ili *pite*⁷ umotane u novine, nije im palo na pamet da su nas više zanimala novine nego *flia* ili hrana koju su nam donosili. I to su zvali Flia Press.

Anita Susuri: Šta je sa vremenom kad je počelo bombardovanje, mislim da ste rekli da su vas odveli u zatvor u Dubravi?

Enver Dugoli: Da, da.

Anita Susuri: Recite mi nešto o masakru.

Enver Dugoli: Da, kad su nam rekli da spakujemo stvari dok smo bili u Sremskoj Mitrovici, znali smo da nas negde šalju. Takođe, da napomenem da je Sremska Mitrovica priča za sebe, o tome kako su se ponašali i ophodili prema nama, o mučenjima koja su vršili, to je priča za sebe, o kojoj sam napisao i knjigu. Ali, kada su nam rekli da nas negde vode, setio sam se nekih stvari koje smo imali sa sobom. Od kada odeš u zatvor, oduzmu ti nedozvoljene stvari, na primer, kaiš, ili ako je neko imao ogrlicu ili nešto, pa onda novčiće, ključeve, sve uzmu. I stavili su ih u neku fioku.

Nešto mi je falilo, ne sećam se, verovatno je to bio kaiš ili tako nešto, što su uzeli. “Šta ti treba? Ne treba ti,” rekli su, “ni za šta.” Na neki način, oni... mi ništa nismo znali. Nismo znali ništa šta nam se dešava, ni zašto nas prebacuju iz sremskog zatvora, ali očigledno oni jesu. A njihov odgovor da nam naše stvari nisu potrebne naterao nas je da shvatimo da nam se nešto loše sprema. Zato što su rizikovali da nas za vreme bombardovanja prebace autobusom i da nas odvezu iz Sremske Mitrovice u Vojvodini na Kosovo, pa je postojao plan o kome nismo znali ništa.

U zatvoru Dubrava, zgradi zatvora Dubrava, nakon što smo [odavde] prebačeni pre godinu dana pod izgovorom da nije bezbedno [u zatvoru Dubrava], “Šaljemo vas iz bezbednosnih razloga.” A onda su nas vraćali nazad kada je obezbeđenje... nije bilo obezbeđenja, nikako, pošto je rat eskalirao, počela su NATO bombardovanja. Nismo mogli da smislimo nikakav razlog zašto bi nas okupili tamo u zatvoru Dubrava. Nakon toga su počeli da dovode zatvorenike iz drugih zatvora na Kosovu. Počeli su da

⁶ Tradicionalno jelo u albanskoj kuhinji koje se sastoji od slojeva poput palačinki, a priprema se na pepelu pokriveno poklopcem.

⁷ Albanska pita je pecivo napravljeno od tankog lisnatog testa kao što je filo ili slično.

dovode građane koje su odveli iz svojih kuća, a u svoje komšiluke, posebno one, doveli su veliku grupu od 150 ljudi iz Đakovice.

Tako su nas držali, slali bi po redu obroke i tamo je postalo monotono, ništa se nije desilo. Čuli smo pucnjeve i tuče koje su se dešavale dalje. Počelo je kasnije, 19. maja 1999. godine, avioni su udarili u paviljon. Avioni...

Anita Susuri: NATO avioni?

Enver Dugoli: Da, udarili su. Da, najverovatnije su to bili NATO avioni jer je NATO dominirao vazдушnim prostorom širom Kosova i Srbije, pošto su bili u ofanzivi, to su bili kazneni udari na srpsku agresiju i masakre koje su činili. I to je za nas bilo jako iznenađujuće jer su stražari brzo izašli, stražari su napustili zatvor i izašli napolje... van zidina. Očigledno, dok mi nismo bili tamo, kasnije smo saznali da su zatvor Dubrava koristili kao bazu za srpsku specijalnu policiju i vojsku.

Mogli su tamo da instaliraju neku vrstu lokatora da signaliziraju da je to još uvek vojna, policijska baza. NATO je očigledno upao u njihovu zamku oko bombardovanja, koja su se desila 19. ali i 21, dva dana, pošto je Dubrava na mapama NATO-a prikazana kao vojna baza. I to je... Valjda je to razlog zašto su ga udarili. Jer nema razloga za drugo objašnjenje, nema razloga. Bili smo zatvorenici, nismo bili naoružani, nismo bili jedinica...

Anita Susuri: Dakle, hoćete da kažete da su Srbi to koristili kao način da ubiju zatvorenike i da bi oni brže pobjegli?

Enver Dugoli: Da, da. Tako je ispalo jer su sigurno znali da će NATO napasti jer su signalizirali da je to bila vojna baza. Provocirali su snage NATO-a. Tamo smo bili živi štit, jednostavno. Nekako su nas namestili da nas ubijaju NATO avioni kako bi mogli da kažu svetu da NATO ubija albanske zarobljenike. Ali, očigledno je NATO to shvatio posle 21. i nisu ponovo napali. Možda i zahvaljujući sposobnosti zatvorenika koji su uzeli te prozorske neonske plastike, dugačke plastike, napravili su znak, neki dečaci su napravili znak usred polja i paviljona i kantine, gde se služila hrana, napravili su znak sa natpisom, "Pomoć!" na engleskom. To se mnogo odrazilo odozgo, i očigledno su shvatili da nešto nije u redu pa nisu ponovo bombardovali.

Ali, NATO je zaustavio bombardovanje. Ali, Srbija, srpska policija i vojska su počele da glume svoj scenario i počele da ga izvršavaju; masovno su nas streljali, albanske zarobljenike koji su bili tamo, bilo nas je više od 950 ljudi...

Anita Susuri: Kakko se to desilo? Streljanje?

Enver Dugoli: Da, posle 21. marta, 21. maja kada se desilo drugo NATO bombardovanje, kao što sam pomenuo. Zarobljenici koji su preživeli odneli su ranjene, ali i mrtve. Postavili smo ih na severni deo gde je bio sportski teren. Tamo je bilo više prostora. Naša ideja je bila da ostanemo tamo, da tamo spavamo noću jer smo se još uvek plašili NATO bombardovanja. I tu noć smo ostali pod vedrim nebom, dakle na sportskom terenu. Dok je rano ujutru, Srbin u uniformi, ne znam ko je bio, pošto je bio dalje i skoro svi smo spavali, govorio je preko megafona sa karaule. Rekao je, “Spremite se za 15 minuta. Uzmite svoje stvari i stanite u red ovde,” pokazali su nam gde, “jer ćemo vas prebaciti odavde jer nema uslova da vas zadržimo ovde.”

Počeli smo da uzimamo šta smo imali i počeli smo da stajemo u red, bilo nas je oko četvorica-petorica u jednom redu, pošto nas je bilo dosta. I tako oko zida i karaule. U jednom trenutku, jedan zatvorenik mi je rekao, prijatelj iz zatvora sa kojim smo bili zajedno u Sremskoj Mitrovici, “*Bac*,”⁸ rekao mi je *bac*, [to je bio] Visar Balovci, rekao je, “hajde da se okupimo, mi iz Sremske, pa gde god da nas pošalju bićemo zajedno,” znate na šta mislim. Onda smo bili podeljeni u dve grupe. Jedna grupa je bila ovde, druga dalje. Bili smo pozicionirani na način na koji nismo mogli da se okupimo. Rekao sam, “Idemo na početak reda. Okupićemo se na početku linije i bićemo zajedno gde god nas pošalju.”

Otišao sam u drugu grupu i počeli smo da hodamo na početku linije. Čak i ne stigavši do starta, počele su detonacije, počele su da bacaju bombe i kada sam okrenuo glavu da vidim, nisam mogao da verujem svojim očima. Mislio sam da sam još uvek u lošem snu. Bilo je kao da mine [eksplodiraju], ako ste ikada videli kako se miniraju polja. Tako mi se činilo da nešto eksplodira sa zemlje. Bacali su toliko granata sa zidova. Penjali su se na zidine i karaule i bacali granate.

Ukočio sam se na trenutak, jednostavno nisam mogao da verujem. Kada su ljudi počeli da beže u raznim pravcima, počeli su da pucaju iz mitraljeza, sačmarica, snajpera, svega. I počeli smo, ko god je bio pogođen, tada je umro. Neki od nas koji su mogli da hodaju, oni koji nisu imali povredu ili ranu, pobjegli su u suprotnom smeru. I znam da je tu i tamo ubijeno oko 60-70 ljudi. Zapravo, sećam se mesta gde smo bili, čim sam izašao sa tih 13-14 ljudi sa kojima sam bio, odmah se napunilo ljudima koji su bili tamo, a bili su mladi, uglavnom iz Drenice. Skoro svi su pobijeni. Bila je to veoma teška situacija, ali ponekad čovek može da izdrži više od kamena.

Počeli smo da se izvlačimo. Tada su počeli da pucaju sofisticiranijim oružjem. Ko nije imao sreće, bio je pogođen. Pucali su snajperima, dugim puškama. A onda smo, posle dva-tri sata, odveli one koji su bili više ranjeni, nekako smo ih odvucli i priveli blizu paviljona da im pruže prvu pomoć. Neke su počele da se sklanjaju u rupe, one koje su bile veće, neke su bile kanalizacione, a neke za grejanje. Bilo je sigurnije.

Ali oni su dvogledom posmatrali gde se krijemo, i s vremena na vreme bi ušli naoružani, maskirani i nekako su vršili kaznene akcije. Ulazili bi i streljali koga bi našli na putu i bacali granate u te

⁸ *Bac*, bukvalno znači stric/ujak, albanski izraz koji pokazuje bliskost i poštovanje prema starijoj osobi.

kanalizacione rupe. Dakle, bilo je onih koji su poginuli u ovim rupama, tamo je bio veliki broj ubijenih i ranjenih. To se dešavalo do 24. 24. su nas prebacili u zatvor u Lipljanu. Dana 24. maja.

Anita Susuri: Da li ste još uvek bili ovde kada se rat završio? Bili ste na Kosovu ili...? Šta se desilo?

Enver Dugoli: Kada je potpisan Kumanovski sporazum⁹ 9. juna, nismo znali da je bio potpisan. Dok smo bili u zatvoru u Lipljanu, doveli su nas tamo iz zatvora Dubrava i čuli smo dosta pucnjave. Mislili smo da je u blizini neka tuča, ali očigledno su ti pucnji bili jedna sreća što se rat završava ili šta ja znam. Vezali su nam ruke, došli su uveče i vezali su nam ruke pozadi onim plastičnim vezicama koje ti povređuju ruke. Veoma su opasne i teško je nositi ih. Ostavili su nas tako vezane do jutra. Ujutro su nas odvezli autobusom.

Niš Ekspres su bili ti autobusi i kad sam video Niš Ekspres znao sam da nas šalju za Niški zatvor. I odneli su nas. Kad smo otišli u Niškom zatvoru, jer sam sad već poznavao Niški zatvor, znam da su nas tu doveli i znam da sam čuo jednu reč od stražara koji je pitao: “Zašto puca vojska?” jer je prošlo jedno vozilo i pucali su sa oružjem. I on je rekao: “Srećni su”, rekao je: “jer se završio rat”. I tu sam saznao da se rat završio. I odneli su nas unutra u sobu, rekao sam onim drugarima sa kojima sam bio u sobi: “Završio se rat”. “Kako znaš?” “Pa čuo sam tako i tako...”

Rat se završio, ali ne za nas. Za nas, albanske zarobljenike, rat je bio samo teži, strašniji. Dakle, bilo je mučenja i brutalnog nasilja koji su se dešavali svaki dan. Svaki dan, protiv nas. To su kaznene operacije, znate, naredene samo zato što su izgubili Kosovo. Imali su parče Kosova u nama i hteli su da ga izvade. To je trajalo oko četiri ili pet meseci bez prekida. Bilo je, znate, jednostavno neprekidnih mučenja.

Dodajte tome činjenicu da smo bili blizu iscrpljenosti, ne duhovno, već fizički jer je bilo malo hrane. Sve je nedostajalo. Fizički smo bili u jako užasnom stanju i svi smo toliko smršali da ne možete ni zamisliti... Video sam fotografije i snimke iz rata u Bosni gde su držali zarobljenike u koncentracionim logorima, postali smo i mi takvi. Mučeni, bez hleba, bez hrane, maltretirani i sve.

Anita Susuri: Crveni krst je intervenisao da bi vas oslobodili takođe, ne znam...

Enver Dugoli: Da, oslobodili su nas nakon što su ratifikovali zakon o amnestiji u Srbiji. Nakon toga, prebacivanja iz srpskih zatvora na Kosovo, taj transport je nadgledao Crveni krst.

Anita Susuri: Nakon što su vas oslobodili, kakav je bio susret sa vašom porodicom?

⁹ Vojnotehnički sporazum između NATO-a (KFOR) i Savezne Republike Jugoslavije (SRJ), poznatiji kao Kumanovski sporazum, bio je sporazum zaključen 9. juna 1999. u Kumanovu kojim je okončana akcija NATO bombardovanja SRJ.

Enver Dugoli: Bio je to trenutak koji sam iščekivao, ali nekako ni tada nismo znali kako da budemo srećni jer su ljudi još uvek bili u zatvoru. Nisu nas sve pustili, razdvojili su nas. Neki od nas su pušteni, a neki su još bili u zatvoru. Tako da se zbog toga nismo mogli da se radujemo kako treba jer su nam neki prijatelji još bili u zatvoru. I moje oslobođenje 2001. godine, bilo je to oslobođenje zbog kojeg nisam mogao biti srećan jer smo bili razdvojeni na pola. Dakle, čak je i oslobađanje bilo loše iskustvo emocionalno. Toliko da smo odmah po puštanju počeli proteste da oslobodimo ostale. Mi koji smo pušteni zajedno sa svojim porodicama, svi koji su se pridružili, počeli smo da protestujemo i demonstriramo da oslobodimo ostale.

Anita Susuri: Da li su svi pušteni tada...

Enver Dugoli: Do 2002. su sve pustili.

Anita Susuri: Gospodine Enver, da li biste želeli nešto da dodate, nešto što mislite da treba spomenuti.

Enver Dugoli: Ima puno toga za dodati, ali je jako dugo, i zahvaljujem vam se na ovoj prilici. Možda je tu puno tog što nisam spomenuo jer ima puno detalja i trenutaka vezanih za javni interes. Ali, to bi generalno bilo to.

Anita Susuri: Hvala puno!

Enver Dugoli: Hvala vama!